

ANTÓN PELAYO, Javier (2005): *La sociabilitat epistolar de la família Burgués de Girona (1799-1803)*. Girona: Centre d'Estudis Històrics i Socials de Girona, 368 p. (Quaderns del Cercle, 21).

Poques, certament poques, són les edicions d'epistolaris catalans de l'edat moderna que han vist la llum. Als anys 90 i els que portem del segle present se n'han publicat alguns, entre els quals destaco els editats per Francesc Amorós i Gonell (*Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617. Una crònica de la cort de Felip III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992), Miquel Batllori (*De València a Roma. Cartes triades dels Borja*. Barcelona: Quaderns Crema, 1998) i Eulàlia de Ahumada Batlle (*Epistolaris d'Hipòlita Roís de Liori i d'Estefania de Requesens (segle XVI)*. València: Universitat de València, 2003), després dels una mica més remots de Max Cahner (*Epistolari del Renaixement*. 2 vols. València: Albatros Edicions, 1977-1978) i Maite Guisado (Estefania de Requesens, *Cartes íntimes d'una dama catalana del s. XVI. Epistolari a la seva mare la comtessa de Palamós*. Barcelona: La Sal. Edicions de les dones, 1987). Sense oblidar en cap moment els epistolaris d'intel·lectuals setcentistes dels Països Catalans com el del degà Martí (Francisco Jorge Pérez Durá, *Epistolario. Manuel Martí, deán de Alicante y Felipe Bolifón*. Alacant: Instituto de Estudios Alicantinos; Diputación Provincial de Alicante, 1979) i, sobretot, el de Gregori Maians editat per Antoni Mestre en diversos volums, completat amb un volum –el XVII– amb les cartes literàries entre els germans Maians i diversos corresponsals (ara tot en edició digital: MAYANS Y SISCAR, Gregorio (2002): *Digital. Obras completas. Epistolario. Bibliografía*. Madrid). Això pel que fa als darrers anys.

Fora de la compilació de Max Cahner, els altres epistolaris pertanyen a nobles, personatges importants i intel·lectuals destacats, o bé tenen un interès historicoinstitucional notable, com el de Rossell. Amb corresponsals de rang més modest, es poden recordar els editats per Román Piña Homs (*Les cartes romanes de mossèn Pinya (1717-1718). Una Mallorca ferida per la intolerància*. Palma: Universitat de les Illes Balears, 2000) i Josep Matas, Enric Prat i Pep Vila (*Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*. Palafrugell: Arxiu Municipal de Palafrugell, 2002).

No oblidó els epistolaris institucionals. Penso ara en els quatre volums –els dos darrers acaben de sortir– de les *Lletres reials a la ciutat de Girona* a càrrec de M. Josep Arnall i Anna Gironella, que abasten l'ample període del 1293 al 1713. Però aquest és un altre vessant epistologràfic que ara no m'interessa.

El que ara comento aquí pertany a una categoria intermèdia, per dir-ho així: es tracta d'un epistolari adreçat a un noble de rang menor i d'àmbit local, en aquest cas Girona. La intenció de l'editor és formulada ben explícitament: «Obrir una finestra al passat i posar a l'abast dels investigadors i de les persones interessades i curioses un recull de les pràctiques socials, culturals, familiars, relacionals i literàries d'una família noble de la ciutat de Girona en el trànsit del segle XVIII al segle XIX» (p. 22). Un propòsit digne d'elogi. I convé felicitar l'editor per l'aportació a l'exhumació i la divulgació d'aquests materials dels quals anem força escassos. També el Centre d'Estudis Històrics i Socials de Girona perquè l'ha acollit en la seva col·lecció Quaderns del Cercle.

Però abans de començar potser convindria dir alguna cosa sobre la fonètica del cognom del llinatge: Burgués o Burguès? L'*Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines diu que *Burguès* prové «de l'adj. ant. equivalent de 'burgès'» (vol. III, p. 147) i dóna un enfilall de topònims. Sembla, doncs, que l'opció més encertada hauria de ser la forma amb *e* oberta, amb accent greu.

El volum consta de quatre parts: «La trama familiar i històrica dels Burgués a través de la correspondència», la «Transcripció del fons epistolari de Martí Burgués (1799-1803)», un breu apartat de «Llistats» i un «Índex onomàstic de les cartes». La primera part és un complet i extens (p. 11-95) estudi introductori dividit en diversos apartats. Els dos primers són de caire més teòric i genèric. A «La correspondència com a font històrica», Antón tracta de la recent revalorització de la literatura personal com a font documental històrica, tant els dietaris i memòries personals com la correspondència, essent aquesta darrera la que tot just comença a ésser considerada pels historiadors. No tant la tradicional epistolografia de grans personatges —que acabem de veure que és la major part dels casos— com l'intercanvi epistolari de gent més menuda. Fa després un repàs de diversos aspectes concernents a la pràctica epistolari, primer de tipus general (la retòrica epistolari, les vies de distribució de la correspondència, etc.), i a continuació se centra en l'epistolari de la família Burgués, on se'n descriu la localització del fons, la cronologia que abasta, la llengua utilitzada. L'epistolari es conserva a l'Arxiu de la Catedral de Girona, tot i que no té res a veure amb els assumptes de la Seu i es desconeix com ha arribat fins allà, on va ser localitzat per l'editor i la professora Montserrat Jiménez, que hi havien fet recurs en treballs anteriors.

Tanca aquest primer apartat l'exposició de «Els criteris d'aquesta edició» (p. 24) —el contingut de la qual comentaré després—, que sorprèn, en un llibre tan ben organitzat, de trobar ara i aquí. Vull dir que el més adient —i consuetudinari— és donar a conèixer els criteris de transcripció d'un text just abans de transcriure'l, no pas tot just començada la introducció, quan encara s'han de comentar aspectes molt generals de context i sobre els corresponents.

L'editor exposa a continuació una breu panoràmica de «La ciutat de Girona en el trànsit del segle XVIII al XIX» (p. 25-26), per passar immediatament a descriure la família protagonista de l'intercanvi epistolari. Primer fa un recorregut per l'ascens a l'estament nobiliari de la família (al segle XVI) i els diversos llocs on es va establir i les seves propietats. A continuació, a través d'un rigorós i exhaustiu treball arxivístic (que passa pels arxius locals municipal, històric, diocesà, catedralici, però continua amb l'Archivo Militar de Segovia, Archivo General de la Marina de Ciudad Real o l'Archivo Histórico Nacional de Madrid), documenta abundantment la biografia del receptor de la correspondència, Martí de Burgués (p. 31-34), i de bon nombre dels seus corresponents (35-60), entre els quals destaquen Enrique O'Donnell, militar i personatge contradictori i polèmic, capità general del Principat i d'Andalusia; Francisco de Taranco, corregidor de Girona, el tercer marquès de Sotelo (després secretari particular de Godoy) i la seva muller —amics fets a Madrid durant l'estada de Martí enviat per l'ajuntament gironí—; Josep de Masdevall, prestigiós metge al servei de Carles III, o Felix Amat, a més de familiars, parents, amics i servents.

L'apartat pròpiament introductori es clou amb «Les històries de les cartes» (p. 61-87), on Antón fa una selecció de diversos aspectes reflectits en el fons epistolari per explicar-los, amb detall i convenientment contextualitzats, des de la sociabilitat familiar fins a la crònica de la guerra de les Taronges servida a través de cinc cartes d'Enrique O'Donnell al seu oncle polític, passant per esdeveniments decisius o importants per al clos familiar dels Burgués, com el casament de la neboda

de Martí, Ignàsia, amb Enrique O'Donnell, les cròniques de dos militars emparentats amb Martí, les notícies que arribaven de la cort a través dels amics madrilenys o sobre l'epidèmia groga de Cadis.

Com a complement de l'estudi introductori, l'apartat darrer, de «Material gràfic» (p. 88-95), inclou elements com un quadre genealògic de la família Burguès, una llista amb els llocs de procedència de les cartes i la seva situació sobre un mapa i il·lustracions diverses, entre les quals, reproduccions de dues de les cartes del fons. Uns materials encertats i sempre útils. En definitiva, l'estudi preliminar de Javier Antón té una disposició impecable –si excloem, potser, allò que comentava dels criteris d'edició, orfes al mig de l'estudi introductori– i és escrit amb molta claredat.

Essent –com és– un llibre modèlic, és de doldre que s'hi hagin escolat massa errades lingüístiques –ortogràfiques (fonamentalment accents), morfològiques, sintàctiques i lèxiques– en el text de l'editor. Fa estrany comprovar com de vegades trobem un mateix mot escrit correctament i d'altres vegades incorrectament, sovint en una mateixa pàgina: és el cas de Cadis/Càdis (pàssim). És incomprendible que tot plegat hagi passat per ull a la revisió d'un corrector de català. Trobo que els responsables editorials, el Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona, haurien de tenir més cura en la revisió dels productes que han de sortir al mercat.

S'hi transcriuen un total de 205 cartes, la major part de les quals són adreçades a Martí de Burguès dins d'un arc temporal que va del 19 de novembre del 1799 fins al 16 de març del 1803.

Quant a la llengua del conjunt epistolar, ens trobem amb el que era d'esperar, sense sorpreses: «La llengua que domina l'epistolari de Martí de Burguès és el castellà» (p. 23). No oblidem que els Burguès són nobles i, com els seus col·legues de classe –educats en llengua castellana–, aspiraven a mantenir bona relació amb la monarquia i mirar d'obtenir llocs en l'alta burocràcia. I la llengua vehicular de l'escrit per a aquests cercles és indubtablement la de la monarquia. Una altra cosa és la llengua que parlaven. En definitiva, de 205 cartes, només 7 són redactades en català, 5 de 67 corresponsals: un masover, una monja, un notari de Bàscara, un administrador al servei de Martí de Burguès i una vídua. La primera conclusió d'Antón és evident: «l'ús del català en la correspondència era un element característic –encara que no exclusiu– de la cultura popular. Els pagesos i els arrendataris dirigien les cartes als propietaris i als hisendats en català» (p. 23), donada la seva formació precària en la llengua de la monarquia. La segona conclusió de l'editor, atès el conjunt epistolar, també: «l'epistolari de Martí de Burguès és poc “popular”» (p. 24), ja que la major part dels seus corresponsals són membres de la família, nobles per tant, o gent emparentada. O bé provenen d'altres indrets de la península.

L'edició de les cartes és encapçalada pel número d'ordre de cadascuna, l'explicitació del corresponsal i del receptor i la data, i, a continuació, la transcripció del text de la carta. Jo potser no parlaria d'edició crítica (p. 22) sinó més aviat de transcripció o, millor, edició a seques, perquè el concepte *crítica* remet a una activitat filològica molt concreta que discuteix el text rebut de manera argumentada i té com a objectiu lliurar el text més proper a un «original» ideal.

I arribem, ai las!, al punt feble del treball. En disculpa de l'editor del volum de cartes, convé dir que, de fet, es tracta d'una feblesa endèmica del ram, i em sap greu de dir-ho: la de l'edició de textos per part d'historiadors que, malauradament, no han estat formats en els seus estudis universitaris per complir amb tot el rigor una faceta fonamental de la seva tasca com és la d'editar i divulgar textos documentals. Fa veritable mal d'ulls –i de cor– veure la lamentable disparitat de criteris –la disbauxa, *tout court*– amb què es difonen els documents antics sigui en articles especialitzats, en revistes locals o en fullets de publicitat institucional o turística, tant se val. I això quan hi ha cap criteri que guii la tasca de l'historiador-editor, perquè en la major part dels casos no n'hi ha. Desafortunadament, el gremi no deu considerar prioritària aquesta faceta de la seva tasca –tan important, la divulgació rigorosa de documents històrics–, perquè les orientacions que en ocasions s'han ofert per a la regularització de l'edició de textos antics i per fer-ho de manera mínimament homogènia, amb uns criteris que siguin d'aplicació general, més aviat han interessat poc i el camp qui-pugui en la transcripció de textos antics és encara la tònica general.

Una forma de pal·liar la situació podria ser el treball conjunt d'historiadors amb filòlegs experimentats en l'edició de textos antics. Però deixeu-me exposar com estan les coses ara per ara. És

encomiable l'entusiasme amb què els historiadors dels països han posat mans a l'obra per estudiar, treure informació i divulgar els textos «privats» dels arxius: memorialística, epistolaris, etc. Destaquen noms com els de Joaquim Albareda, James S. Amelang, Miquel Batllori, Joan Busquets, Antoni Pladevall, Antoni Simon, Xavier Torres, etc. I ara Javier Antón. Tan entusiasta ha estat la tasca dels historiadors com lamentable el desinterès dels filòlegs pel gènere: pràcticament no hi han posat els peus. Almenys al Principat. Les coses han anat un xic diferent al País Valencià, i així Josep Vicent Escartí –que de fet és historiador en origen encara que doctor en Filologia Catalana–, Joaquim Martí Mestre i Emili Casanova, tots de la Universitat de València, han publicat edicions de materials memorialístics. El primer ha publicat Joaquim Aierdi (*Dietari. Notícies de València i son regne de 1661 a 1664 i de 1667 a 1679*. Barcelona: Barcino, 1999) i una antologia de textos del gènere (*Memòria privada. Literatura memorialística valenciana del segle xv al xviii*. València: Eliseu Climent Editor, 1998), mentre que el segon ha editat *El Llibre de Antiquitats de la Seu de València* (2 vols. València: Institut Universitari de Filologia Valenciana; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994) i dos dietaris cincentistes menors («El dietari del ciutadà valencià Miquel Jeroni Llopis (s. xvi). Edició i estudi». *L'Aiguadolç. Revista de Literatura*, 21 (1995), 19-36; i «Les Memòries del cavaller valencià Gaspar Antist (s. xvi). Edició i estudi lingüístic». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXIII/II (abril-juny 1997), 235-272); finalment, el tercer, Casanova, havia editat feia temps les *Memòries d'un capellà del segle xviii*. Josep Esplugues, rector de Montaverner (València: Edicions Alfons el Magnànim; Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1989). Sense oblidar les cròniques de les Germanies valencianes editades per la catalana Eulàlia Duran –també historiadora de formació encara que catedràtica de Filologia Catalana– (*Les cròniques valencianes sobre les Germanies de Guillem Ramon Català i de Miquel Garcia (segle xvi)*. València: Eliseu Climent Editor, 1984).

Semblantment, a les Balears els filòlegs hi han fet aportacions importants com ara les de Carme Simó (Tomàs Amorós, *Mallorca 1740-1800: Memòries d'un impressor*, Barcelona: Secció de Filologia Catalana. Universitat de Palma; / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983), Vicent Ferrer i Mayans (*Un memorial de la guerra contra el turc. Les «Notes» dels «Llibres d'entreviniments» de la parròquia de Santa Maria d'Eivissa (segle xvi)*. Edició i estudi. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1997) o Ramon Rosselló Vaquer (*I beneïren los aires. Noticiari de Bartomeu Ferragut sobre la ciutat i part forana de Mallorca 1747-1771*. Palma: Lleonard Muntaner Editor, 2001).

En canvi, al Principat, com deia, és un camp en què s'ha treballat ben poc per part del gremi filològic. Recordo ara les edicions de diversos volums del *Calaix de sastre* del baró de Maldà fetes per Margarida Arizeta o la col·laboració entre un historiador i un filòleg com és el cas d'Antoni Simon i Pep Vila amb *Memòries i diaris personals de la Catalunya moderna. Cròniques del Rosselló. Segles xvi-xvii* (Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1998). I, en un nivell més local, el cas d'Enric Prat i Pep Vila amb les *Notes i dietaris de la família Fina (1561-1878)* (Palafrugell: Ajuntament, 1998) o el de Narcís Figueras i Joaquim M. Puigvert (*Tribulacions d'un masover fadrister... Maçanet de la Selva: Taller d'Història de Maçanet de la Selva; Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans*, 1998). Sé que me'n deixo, però dubto que l'apreciació general variés gaire encara que en féssim un inventari exhaustiu.

No me n'exculpo pas, com a historiador de la literatura i filòleg, de tenir abandonat el camp dels textos memorialístics i epistolars. Certament, no es tracta pas que ens barallem ara per veure qui té preferència en la difusió d'aquesta paperassa tan important, a la meua manera de veure, sinó que, com deia, hi treballem plegats. Tots hi sortirem guanyant, especialment els lectors, destinataris de la difusió d'aquests materials. En tot cas, des d'aquest humil paper, goso fer una crida als historiadors que transcriuen documents d'aquesta mena perquè parin més atenció als aspectes lingüístics del text o bé, millor, perquè treballin conjuntament amb filòlegs familiaritzats amb l'edició de textos antics. No pas per pruija lingüística o purisme de cap mena, sinó simplement per complir amb pulcritud i justesa l'objectiu que s'han plantejat: divulgar uns textos per a un lector d'avui amb la màxima facilitat per a la seva comprensió.

Però retornem, després d'aquesta marrada, a l'epistolari en qüestió. Els criteris d'edició que ha aplicat l'editor al material textual del fons (p. 24) prenen com a guia els de l'edició de les *Cròniques del Rosselló* a cura d'Antoni Simon i Pep Vila, ja esmentada. La voluntat que guia la intervenció de l'editor sobre els textos és adaptada «a les particularitats del document i als interessos del lector actual», segons paraules d'Antón, tot prioritizant «sense negligir la sensibilitat filològica, el valor històric i divulgatiu dels textos» (p. 24). Res a dir-hi, si no fos que no acabo de veure clar perquè s'ha de «prioritzar» un aspecte en relació a l'altre quan es pot excel·lir –s'ha d'excel·lir– en ambdós. De fet, són els criteris habituals de respecte al text original i intervenció en puntuació, accentuació, ús de majúscules/minúscules i desenvolupament d'abreviatures. S'hi fa, però, una afirmació que no ens permet saber *exactament* el grau d'intervenció de l'editor: «S'han respectat, en la mesura del que ha estat possible, els trets fonètics del text».

Establerts els criteris d'edició, sobta trobar una errada en la transcripció de la primera carta (p. 99, que podem confrontar amb l'original, reproduïda a la p. 94): «A los mismos correos franceses roban diariam.¹⁶» es converteix en «A los mismos correos franceses *les* roban diariam[en]te». Hi ha algunes solucions en els textos castellans que potser requerien una resolució més adequada i diferencial, com, p.e., la forma *a* dels textos per a la tercera persona del singular del present d'indicatiu del verb *haber* convé transcriure-la *á*, per distingir-la de la preposició *a*. D'altra banda, les incorreccions dels originals convé corregir-les en la transcripció i donar compte de la intervenció en nota al peu (p.e., *las m[ucho]s a[ño]s*, p. 103; *esta poble y humil comunitat*, p. 146). S'han escoltat errades en l'accentuació de mots: *íá* [=ya] (p. 101), *havia* (p. 104), *nav[io]s* (p. 105), *consequencia* (p. 110), les formes de la 3ª pers. singular del verb *saber* (*se* per *sé*: p. 101, 108), la partícula interrogativa *qué* («Estoy aguardando saber q[u]e se me ha imputado», p. 108), la forma *Sisó* [=Ciso o Siso], hipocòrístic per Narcís... Em pregunto si el *supiera* de la p. 107 no hauria de ser *cupiera* («Aunq[u]e supiera mendigar p[ar]a subsistir no dejaría mi determinación»).

Per dissort, les coses no milloren en els textos en català. A la carta 38 (p. 145-146) trobem un *generòs*, *agrayda* i algunes qüestions de puntuació que potser es podrien resoldre de manera diferent; a la 52 (p. 164-165), *apreciadissima*, *mourer*, *per <a> que, aguessem, jaurer, men assenyalàs* (per 'me n'assenyalàs'), *repugnansia*, *viurer*, *escriurer*, *baixi<a>* (mal corregit, per la forma del subjuntiu 'baixia'), *es segur* (per 'és segur'), *saludan*, *avernos de mourer*, *molestia* i *Deu*; a la 56 (p. 170-171), *Queridissimo* (en castellà), *apreciadissima*, *fermen* (per 'fer-me'n'), *moltissim*, *ademès*, *dona* (per 'dóna'), *mourer*, *La Monjía*, *jaurer*, *aventse*, *transferirme*, *Es* (per 'És'), *Deu* (però en la línia immediata superior, *Déu*, *si no* (per 'sinó'), *familia* i *saludan*; a la 76 (p. 190-191), *escrivian*, *sobre dit* (per 'sobredit', en dues ocasions), *te* (per 'té'), *pera que a cas* (per 'per a què acàs'), *escriurer*, *pera que* (per 'per a què'), *es* (per 'és'), *dificultòs*, *viurer* i *familia*; a la 82 (p. 196), *entregarli*, *accusia* (pel subjuntiu 'accúsia'), *mania* (pel també subjuntiu del verb *manar*, 'mània'; també a la p. 234); a la 115 (p. 233-234), *gracia*, *p[er]q[ue]*, *quens* (per 'que-ns'), *carregan*, *de q[u]e*, *haveri*, *donan* (per 'dónan'), *vendrer*, *tingan*, *persó*, *paré* (on, a més de l'accentuació incorrecta, s'evidencia un criteri poc homogeni ja que a la p. 265 aquestes formes es resolen mitjançant l'addició de la [r]: *sabe[r]*, *firma[r]*, *pape[r]*), *deuriam*, *podriam*, *se* (per la forma del verb *saber*, 'sé'), *ayxirmen* (per 'ayxir-me'n'), *vendrer*, *q[u]e* (pel 'q[u]è' interrogatiu indirecte), *perdonia* (pel subjuntiu 'perdònia'), *ex* (incompreensible si no es fa saber que som davant del demostratiu *eix*; s'hauria d'haver transcrit 'e[i]x'), *cansa[n]sio* i *poderlo*; finalment, a la 143 (p. 265), *es per que* (per 'és perquè'), *que ja a més de dos an[ys]* (on l'expressió esdevé poc comprensible si no percebem que aquella *a* no és una preposició sinó la 3ª pers. singular del present d'indicatiu del verb *haver*, *ha*, és a dir, en el català d'avui, 'que ja fa més de dos anys'; millor transcriure 'à'), *serbirá*, *per que*, *vengan*, *mandia* (pel subjuntiu de *manar*, 'màndia') i *Deu*. A la vista de l'elenc, és fàcil percebre que les inexactituds provenen fonamentalment de dificultats en l'accentuació normativa, sobretot en formes antigues, com les formes verbals acabades en *-an* i en infinitius amb *-r* final no etimològica (del tipus *escriurer*), i en la separació de morfemes mitjançant apòstrof, guionet o el punt volat per representar vocals elidides; a més, no sembla haver-se identificat la forma del subjuntiu

pròpia de l'època en *-ia*. En ocasions, aquestes errades no destorben la lectura del text, però sovint esdevenen entrebancs per al lector actual, que fan poc comprensibles alguns passatges del text. D'altra banda, sorprèn el desenvolupament sistemàtic en llengua castellana de les abreviatures dels textos catalans, com desenvolupar *v.m.* per *v[uestra] m[erced]* (p. 164-165, 170-171, 191, 233-234 i 265), per comptes de *v[ostra]* (o *v[ossa]*) *m[ercè]*.

En canvi, l' anotació al peu dels textos és abundosa i excel·lent: identifica persones, incorpora notes lèxiques, històriques, institucionals, etc.

Finalida la transcripció de les 205 cartes, hi trobem uns apèndixs o «Llistats» (p. 337-348) que contenen la «Relació de la roba de Martí de Burgués portada des de Madrid després de la seva estada (finals de 1799)» i una «Relació dels llibres que Martí de Burgués va portar des de Madrid després de la seva estada (finals de 1799)». En aquesta darrera, Javier Antón identifica i completa amb la referència sencera les escarransides anotacions del document original. El volum es clou amb un «Índex onomàstic» (p. 349-360) molt d'agrair; es tracta de materials sempre utilíssims i per desgràcia poques vegades presents en obres d'aquestes característiques.

En definitiva: som davant d'una tasca encomiable d'exhumació i divulgació de materials utilíssims fins ara menystinguts, i que pot servir de guia, i d'esperó, per a futures recerques en la mateixa direcció. Esperem que les institucions hi sabran donar el suport que tals materials i iniciatives mereixen per ser divulgades. El volum ressenyat és excel·lent, torno a dir-ho, des del punt de vista del tractament historiogràfic, però es pot millorar des del vessant de l'edició del text. L'esperança d'aquest comentarista és que ambdues facetes esdevinguin indissolubles i que els treballs d'aquesta mena siguin excel·lents, i prou.